

Souvislosti literárního textu

Při následujících úvahách budeme vycházet z různorodého souboru *sdělení* a *významů* v obecné teorii komunikace. Máme totiž za to, že rozlišení mezi *sdělením* a *významem* není nepodstatné, neboť fyzický text sdělení v tištěné (ale i zvukové nebo obrazové) podobě můžeme přímo zkoumat a v tomto smyslu je tedy „pevný“, zatímco významy, které jsou do textu vloženy nebo v něm vnímány jejich původci či recipientem, jsou víceméně pomíjivé a nestálé. Z toho pramení jejich různorodost a častá víceznačnost.

Jedním z nejmarkantnějších problémů je vztah mezi sdělením a „skutečností“. Existují různé způsoby pojetí tohoto vztahu, ale nejzákladnější otázkou zůstává, zda obsah textu odráží, nebo by měl odrážet, realitu – a pokud ano, pak kterou nebo čí realitu. Literární teorie zná *teorii odrazu*, avšak kolem naznačené otázky a možných odpovědí na ni vzniklo mnoho teoretických úvah i mimo samotnou literaturu: v teorii komunikace, v estetice aj. Problém komplikuje nejen nejistota týkající se toho, co konstituuje význam (sdělení i „skutečností“), ale také široký okruh typů obsahu sahající od strohé informace až k exkluzivnímu uměleckému dílu. Nároky na reálnost jsou totiž velmi rozdílné, jak známe třeba z literární historie či estetiky formulující realismus.

Zajímavé může jistě být kladení otázek po způsobu, jímž umění (literární dílo) manipuluje nebo ovládá své recipienty v zájmu stávající moci. Ve vztahu k obsahu to vede k otázkám na možnou přítomnost ideologie, zejména ideologie s třídním, rasovým nebo rodovým (gender) podtextem. Každý takový kritický ponor do obsahu nezbytně začíná zřetelně artikulovanou výchozí sociálně-teoretickou pozicí: například marxistickou, antirasistickou nebo feministickou – a autoři textu jsou vždy vázáni zvoleným cílem. V této souvislosti by mohl na významu nabýt pojem literárního žánru jako jednoho z nástrojů při analýze obsahu, neboť žánr poskytuje rámec pro nakládání s mimořádným objemem toho, co text nabízí, a cestu k porozumění tomu, jak může být ze čtení konstruován význam. Jedna z forem diskurzu uměleckého textu a jeho významu se objevila s nástupem kulturních studií, jež zahrnovaly tradiční literární a lingvistickou analýzu textů a sémiologii.

Pojem „text“ lze užívat ve dvou základních významech. Jeden z nich odkazuje velmi obecně k samotnému sdělení; míní se jím tištěný dokument, ale třeba i notový záznam. Druhý význam chápe text jako smysluplný výsledek setkávání mezi obsahem a příjemcem v momentě interakce s recipientem, kdy je aktivován některý z významů, jež je text schopen vyvolat. Tentýž text může vytvářet mnoho různých textů ve smyslu vyvolaných významů. Kniha je tedy psána spisovatelem, její text pak „psán“ čtenáři. Ti píší pasivně: vypouštějí z textu to, co si v něm nepřejí mít, a naopak do textu přidávají něco svého. Obsah textu je tedy polysémický, má pro své čtenáře mnoho možných významů. Čím více možných významů existuje, tím větší je šance oslovit různé čtenáře a rozličné kategorie příjemců.

Uvědomujeme si ovšem, že problematika vztahu spisovatele a čtenáře je složitá a nelze tento vztah zcela zrovnoprávnit, oddělit dílo od autora a nakládat s textem podle libovůle příjemce. To by vedlo k porušení principu komunikace a k podcenění role tvůrčí osobnosti. Kdyby absentovala snaha respektovat autorský záměr, tak by se sdělení zvěčnilo a mohlo by se stát předmětem manipulací.

Navzdory svému polysémickému charakteru mají diskurzy konkrétních obsahů sklon usměrňovat způsob, jímž jejich příjemce význam přijímá. Obvykle existuje *preferované čtení* zakódované do literárního textu – tedy význam, který by podle spisovatele měl čtenář přijmout. Hledání těchto preferovaných čtení a kontaminace doslovných či běžných významů nejrozumnějším (často ideologickým) podtextem, právě to bývá cílem některých interpretací. Uvažujme dále jen, nakolik může vnímání knihy ovlivnit kupříkladu její vazba, obálka, typografická úprava, vložené reklamy sponzorů vydání, jak podstatné pro recipienta může být prostředí, v němž knihu čte, jak

nezanedbatelné je i třeba to, od koho a proč knihu dostal (v tanečních od své první lásky, k svátku od maminky, v zaměstnání ke kulatým narozeninám...).

To všechno mohou být aspekty intertextuality; vztahující se na překračování hranic mezi jednotlivými knihami a dokonce mezi jednotlivými médii, kupříkladu mezi knihou, divadlem, rozhlasem, filmem a televizí. Intertextualita ovšem není jen záležitostí výkonu čtenáře, nýbrž je rovněž rysem samotných médií, která neustále odkazují jedno na druhé; totéž „sdělení“, příběh nebo vyprávění můžeme nalézt ve velmi rozličných mediálních formách a žánrech.

Kódy jsou systémy významů, jejichž pravidla a konvence sdílejí členové příslušné kultury nebo toho, co lze nazvat „interpretativní komunitou“ – např. soubor příznivců téhož žánru nebo autora. Kódy poskytují základ pro interpretaci a pomáhají tím zajišťovat spojení mezi spisovatelem a čtenáři. Svět uchopujeme právě skrze naše pochopení komunikačních kódů a konvencí.

V diskurzu souvislostí literárního textu lze předmětný obsah považovat za více či méně *otevřený* nebo *uzavřený*. Podle Eca¹ je otevřený text takový, jehož diskurz se nepokouší přinutit čtenáře k přijetí jednoho určitého významu nebo interpretace. Různé druhy a konkrétní příklady literárních textů se mohou lišit stupněm své otevřenosti. Často lze tohle rozlišení stanovit podle žánrů, ovšem diferenciací ve stupni otevřenosti může být značná i v rámci žánru téhož. Rozlišení mezi otevřenými a uzavřenými texty je potenciálně významné i pro zkoumání přítomnosti ideologie v literárním díle. Otevřenější zobrazování vede u příjemců textu zřejmě k zaujímání alternativních postojů, zatímco zobrazování uzavřené tenduje k posilování dominujícího nebo konsenzuálního názoru. Dále můžeme rozlišit „těsnou“ a „volnou“ dějovou linii, podporující otevřenou či uzavřenou tendenci. Zkoumání tohoto druhu mohou být podnětná i tehdy, kdy obě hlediska koexistují a překrývají se. A nejde jenom o ideologickou kontrolu, nýbrž také o autocenzuru.

Peter V. Zima v těchto souvislostech upozorňuje, že Eco, podobně jako Ingarden a Iser, kolísá mezi monosémií a polysémií, určitostí a nedourčeností, uzavřeností a otevřeností. *Tvrdím, že teorie interpretace – i když zde vychází z toho, že texty jsou otevřené rozmanitým způsobům čtení – musí vycházet rovněž z možnosti dodržení konsenzu; ne-li ve vztahu k odlišným významům, které text povzbuzuje, pak alespoň ve vztahu k těm, které text neumožňuje.*²

Vyprávění často závisí na předpokladu o reálnosti a dojem své reálnosti se snaží posilovat dovoláváním se logiky, normality a předvídatelnosti lidského chování. Konvence realistické fikce byly ustaveny ranými formami románu, předcházely jim ovšem realismus v jiných druzích umění. Literární realismus závisí na určitém předstírání, že zobrazovaný obsah je „jako ze života“, pokud ne přímo pravdivý v tom smyslu, že se zobrazované skutečně odehrálo. Realistická fikce závisí i na víře, že by se popisované *mohlo* přihodit nebo se snad i přihodilo. Dokonce i fantastické příběhy mohou být zpracovány realisticky, jestliže používají reálné prostředí i sociální zázemí a získají pravděpodobnost díky uvěřitelné logice děje.

Existují rovněž techniky psaní, které zdůrazňují realismus; jde o přesné, jakoby dokumentární popisy a konkrétní logické a souvislé vyprávění. Existují dokonce teorie označující realismus za „reakční“ tendenci, protože prý naturalizuje stav věcí – vytváří zdání normality, a tudíž nevyhnutelnosti. V rámci předchozích reflexí směřuje realismus k „uzavřenosti“, protože čím je zobrazení pravděpodobnější, tím těžší je pro čtenáře, který má sklon brát realitu světa jako danost, dosazovat nějaké alternativní významy.

V rámci širokého přístupu k obsahu sdělení předpokládajícího, že význam je variabilní podle čtenářovy interpretace, existuje rovněž myšlenka *předpojatosti kódování* v podobě „preferovaných

¹ Eco, U.: The Role of the Reader. In: University of Indiana Press, Bloomington 1979.

² Eco, U.: Streit der Interpretationen. In: Zima, P.V.: Literární estetika, Votobia, Olomouc 1998, str. 296.

významů“. Sem spadá teorie *vepsaného čtenáře*³, podle níž obsah konstruuje recipienta a literární vědec může na základě rozboru textu tuto konstrukci do jisté míry zpětně přechýst. Vepsaný čtenář je navíc ten druh čtenáře, kterého sdělení primárně oslovuje. Proces, podle kterého popsané jevy fungují, bývá také nazýván *interpelace* nebo *apelace* a označuje způsob, jakým určité použití diskurzu „zdraví“ svého adresáta. Jako odpověď mlčky akceptujeme definici „nás“ v tomto diskurzu nebo přijmeme závislou pozici, kterou nám diskurz nabídne.

Zajímavé je již dříve zmíněné uvažování o literárním textu na základě rodu. Koncept vepsaného či interpelovaného čtenáře lze použít k analýze obrazu komunity čtenářů, kteří vyhledávají určité literární dílo z hlediska třídy, vzdělání, profese, kulturního vkusu, věku nebo životního stylu. Je nasnadě, že některá literární díla jsou zaměřena také na jedno či druhé pohlaví – mají zabudovanou dispozici k vycházení vstříc předpokládané charakteristice jednoho nebo druhého pohlaví – pravděpodobně kvůli oslovení vybrané čtenářské obce nebo prostě proto, že mnoho jazykových kódů je přirozeně formováno aspektem rodu (Smetanová, Hrabal, Foglar). Jistě by stálo za úvahu pojednat o významných rozdílech v obsahu a formě literárních textů vytvořených ženami a muži. Ženy spisovatelky možná méně tíhnou k agresi, prezentují ženské postavy ve výrazně aktivnějších rolích, méně předvídatelnými způsoby vytvářejí charakteristické situace, odlišně od mužů umísťují ženský subjekt do struktury textu a ve spolupráci se čtenářem tak přispívají k definici feminity. Snad by šlo hovořit i o jakési specificky „ženské estetice“.

Aleš Haman v souvislosti s procesem kulturní komunikace na sociologické bázi rozlišuje ve struktuře autorské osobnosti dvě základní složky: složku individuální a složku sociální, tedy roli, kterou umělec hraje v dané společenské situaci. Rozeznává role vrozené (věk, pohlaví, rasa) a role získané, které zase dělí na různé podskupiny: rozlišuje např. role vztažné a role nevztažné. Vztažné role jsou podle něj charakterizovány tím, že vznikají ve vzájemném vztahu rovnoprávných individuí (např. v partnerství) nebo v uspořádání hierarchickém (role vedoucího a podřízeného).⁴ Jak inspirující i toto dělení může být pro naše interpretace!

Vnímání literárního textu na základě popsané události generuje událost novou, podobně jako každá další interpretace hudební partitury. Imaginární svět prozaického díla nemůžeme nikdy pojmout naráz v jeho celistvosti, nýbrž se jej zmocňujeme postupně z různých perspektiv. Interpretací detailů poznáváme celek a začleňujeme jej do všemožných nám známých souvislostí literárních i mimoliterárních, aktualizujeme jeho druhotné významy, empatií se přenášíme do psychického života postav, přeskupujeme stereoskopickou strukturu textu v potenciální horizonty jeho nových významů. Nehledíme vzad, nýbrž dopředu.

³ Sparks, C., Campbell, M.: The Inscribed Reader of the British Quality Press. In: European Journal of Communication 2, 1987, str. 455 - 472.

⁴ Haman, A.: Úvod do studia literatury a interpretace díla. HH, Jinočany 1999, str. 58.